

ACTUAL TENDENCES IN THE SCIENTIFIC GROWTH AND APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF EDUCATION AND THERAPY THROUGH ART IN BULGARIA

Neli. Il. Boiadjieva

ABSTRACT: The theory and practice of implementation of the art in pedagogy and the education through art begins at the end of the 19-th and the first decades of the 20-th century in European countries and Bulgaria. At the same time starts the scientific interest towards art as tool of therapy in the clinical practice and social treatment. The second half of the century principle of education through art starts the process of an transformation into the therapy through art in theory and practice. This new principle turns into central part of the educational system and social help and care. Today most of the developed countries have own professional organizations and models for applying art-therapy as principle of work in social and pedagogical sphere. It is similar in Bulgarian situation and this paper is a short critical survey of this process nowadays.

KEY WORDS: principle of education through art, art-therapy, art-pedagogy and education

Принципът за възпитание и образование чрез изкуство се утвърждава първоначално в педагогическото реформаторство в края на 19 и началото на 20. век в Европа, като претърпява редица трансформации за няколко десетилетия. През втората половина на миналия век проблемът за ролята на изкуството в естетическото възпитание отново излиза на преден план и се развива интензивно в Европейските страни и у нас. Днес възпитанието и образованието чрез изкуство е утвърден подход и принцип в педагогиката. От началото на 21. век се развива интензивно профилактиката и терапията чрез изкуство, социо-културната художествена анимация, заниманията с изкуство в педагогиката на свободното време, извънкласните и извънучилищни дейности, социалната педагогика, специалната рехабилитация и ерготерапията. Възпитанието чрез изкуство днес се прилага от най-ранна възраст и във всички степени и етапи на образованието и извън него, включително и в образованието за възрастни. Подготовката на учители за българското училище и специалисти за помагащите професии – социални работници, педагози и психолози, се основава върху принципа за възпитание и терапия чрез изкуство като актуална тенденция.

Понятията „възпитание чрез изкуството“, „образование чрез изкуство“, „обучение чрез изкуство“ „арт-педагогика“, „художествено възпитание и обучение“, „образование и възпитание чрез изкуството“, „творческо възпитание и обучение“ са дефинирани още преди повече от век в началото на педагогическото реформаторство. Терминът “арт-терапия” (“art” – изкуство, “art-therapy”- терапия чрез изкуство) се употребява за пръв път 1938 г. от А. Хил, разпространен в англоезичната литература. Той се утвърждава в практиката първоначално като лечение чрез пластично изобразително творчество с цел изразяване на собственото психо-емоционално състояние. Днес се прилага към всички видове занимания с различни жанрове изкуство (музика, драма, танц, кино, литература и т.н.). В тесен смисъл на думата е свързан с изобразителното изкуство и визуално-пластични дейности, а в широк смисъл се употребява като “изкуство-терапия”, „терапия чрез изкуство“, “художествена терапия”, „терапия чрез артистични или художествено-творчески дейности или практики”(Бояджиева, Н., 2016).

Навлизането на арт-терапията като принцип и подход във възпитанието, образованието и социално-педагогическата работа е сравнително по-ново направление от нейното развитие. То започва от преустройството на методиката на обучение по изкуствата и се появява като елемент, макар и в скрит вид, в педагогическото реформаторство и движението за образование и възпитание чрез изкуството. Началото му започва в развитите европейски страни от последните десетилетия на XIX век, но се развива в началото и първите десетилетия на XX век. В този период се преоткрива и се акцентира върху експресивната, проективната и продуктивната функция на изкуството, а заниманията с него намират отражение в практиката на училищното възпитание и обучение в „опитните“ училища в Германия, в „новото“ училище във Франция, в „прогресивните“ и алтернативни училища и образованието в Англия и новия свят. Новаторите в педагогика помагат и за навлизането на изкуството не само като възпитателно, но и като терапевтично и профилактично средство в образованието и социалната сфера. Движението бележи упадък към средата на XX век, но развитите методи, техники и практики са основата, върху която през втората половина на XX век се развива и утвърждава принципът за възпитание и терапия чрез изкуство в педагогическата теория и социална практика.

Проследяването на развитието и утвърждаването на принципа за възпитание и образование и терапия чрез изкуство се основава на следната периодизация в България:

- Първи период: От Освобождението 1878 до края на 19. век, когато се поставят основите на националната система на образование. Започва да се развива и се утвърждава университетската педагогика с ориентация към модерните тенденции в образованието, сред които е т.нар. естетична педагогика като проявата на педагогическото реформаторство в европейското педагогическо пространство.
- Втори период: Първата четвърт на XX век, когато се развива и разпространява движението за образование и възпитание чрез изкуството като отражение на европейското реформаторство, но със собствен облик и варианти на приложение в движението на „дидактици-художници“ и „художници-дидактици“ в България;
- Трети период: Втората четвърт на XX век, когато идеите на движението са отхвърлени и то бележи упадък, замиране. Принципът на образованието чрез изкуството в дидактиката се трансформира като принцип на емоционалност в дидактиката, но се отрича като цяло и критикува в университетската наука;
- Четвърти период: Третата четвърт на XX век, когато има силна идеологизация, политизация на педагогиката. Този принцип (се подчиняване и изтласкване на принципа за класово-партийния подход, той) се редуцира, изопачава и се стесняват на целите на възпитание чрез изкуството до идеологически цели и пропаганда;
- Пети период: Последната четвърт на XX в. от 1975, когато се приема Всенародна програма за естетическо възпитание и образование с подчертано разширяване на естетическите цели по отношение на многостранно, хармонично, а в перспектива и всестранно развитие на личността. Възпитанието и образованието чрез изкуството е чрез същностен елемент на всенародната програма, наред с природната и социална действителност за всички степени и етапи на образование. В училище се въвежда учебен предмет „Естетическо възпитание“, а в Университета - теория и история на естетическото възпитание;
- Шести период: започва от 1990, когато има обратен процес на силно редуциране на възпитателните цели на училищното образование за сметка на образователните и обучаващите, а възпитанието за изкуството отпада като приоритет на новата образователна политика. От началото на новото хилядолетие то започва да се прилага като иновативна образователна технология в училище и университета за всички етапи на образованието и културно-образователни области.
- Последен период: от началото на XX век се развива арт-педагогика в образованието и квалификацията на учителите и арт-терапията в подготовката на социалните и специалните педагози и помагачи специалисти в социалната сфера. Принципът на образование чрез изкуство се развива и трансформира като терапия чрез изкуство. Той се утвърждава в новите образователни и възпитателни технологии при подготовката на специалисти в университета и във формите за квалификация в професионално направление педагогически и социални науки

за работата в извънкласни и извънучилищни дейности, неформалното образование, социални институции и форми на различни и помагащи дейности в социалната сфера.

Последните периоди не са еднородни и се отличават със следните тенденции:

1. Редуцирането на възпитателните цели от приоритетните цели пред българското образование за сметка на обучаващите, което довежда до силно подценяване на ролята на изкуството в общото образование, естетическото възпитание и необходимостта от формирането на естетическата и художествената култура на човека като елемент от духовното му развитие.

2. Заниманията с изкуство се приравняват и често се разглеждат само като игрови, занимателно-развлекателни или подобни на игра занимания, които служат по-скоро за разтоварване и релаксация в учебните или извънкласните дейности. Те не се разглеждат като „по-възвишени дейности” (по думите на Маркс), свързани с духовното развитие и формиране на личността. Не се извежда на преден план естетическо-възпитателната им насоченост и се подценява мястото на изкуството в училище. Така от принцип за възпитание и образование „в и чрез” изкуството, той започна да се третира като „забавление и анимация чрез изкуството”. То се разглежда като допълващ елемент, който раздвижва процеса на обучение и служи повече за интеракция, анимация, забавление, отмора или приятно занимание, което запълва времето.

3. В учебните планове за различните етапи и степени на българското училище присъстват в общата задължителна подготовка предметите с художествено-естетическа насоченост, но е налице тенденция на все по-силното им редуциране в общия хорариум. Това се отнася за предметите изобразителното изкуство и музика. Учебната документация набляга повече на интегративните възможности на изкуството в преподаването на учебното съдържание във всички културно-образователни области. На практика се развива като принцип за обучение чрез изкуство за всички степени и етапи на образование, а за възпитание чрез изкуство остава приоритетен в извънучилищното и неформалното образование.Терапията чрез изкуство се утвърждава като принцип на социалното възпитание и рехабилитация при превенцията и профилактиката на отклонения в поведението или при работа с рискови групи и лица.

4. Възможностите за избираема подготовка в по-голямата си част е насочена към допълнително изучаване на предмети, по които учениците очакват да се подготвят във връзка с полагането на конкурсни изпити за профилирана подготовка, матури, външно оценяване или за помощ при обучителни трудности или изоставане. В учебните програми, учебниците и в учебното съдържание доминират образователни задачи. Обучението чрез изкуството е на равнище илюстриране, мултимедийно онагледяване или като елемент от т.нар. „активни”, „интерактивни”, „нагледни”, „игрови” методи на преподаване и учене.

6. В сферата на педагогиката на свободното време и извънкласните дейности се осъществява по-голяма възможност за приложение на принципа за занимания с изкуство, но естетико художествената насоченост невинаги е целесъобразна и ориентирана към повишаване на вкуса и културното потребление, а подготовката на специалистите, които работят в тази сфера, не е системно ориентирана към тяхната обща художествена култура.

7. Културно-възпитателната мисия на средствата за масова информация и взаимодействието на културните и извънучилищните институции с училището от една страна, както и на училището със семейството, от друга, по-често са комерсиални и са свързани с пазарни интереси, без да са реално възпитателно и естетически ориентирани. Така принципът на възпитание чрез изкуство не е приоритетен на макро-равнище в областта и на културната политика. То се реализира на мезо или микро равнище чрез дейностите на различни институции и организации от третия сектор и по-често като занимания и терапия чрез изкуство.

8. Художествено-естетическите ценностни ориентации на учениците се формират под влияние на масовата култура и на нецеленасочено и неконтролирано влияние на електронните и новите медии. Ценностната криза в българското общество се отразява катастрофално и върху процеса на формиране на естетическо-художествена култура на подрастващото поколение.

9. Принципът за възпитание чрез изкуство все повече се интерпретира и утвърждава като терапия, рехабилитация и анимация чрез изкуство за социалната адаптация на човека.

Могат да се открият и редица положителни тенденции в сферата на образованието:

- развитие и разширяване на проектните дейности в рамките на различен тип програми – на равнище училище, община, регион, национално и международно равнище и университет, които се основават на принципа за образование и възпитание чрез изкуство;

- възможности за алтернативност и избор на образование - училище, профил и форма на подготовка и разширяване на заниманията с изкуство и естетически дейности в различни форми на целодневно обучение, извънкласна работа или избираема подготовка;

- широко развитие на предлаганите от недържавния сектор и частна инициатива в образованието части училища, организации и културни институции за помощ и занимания с деца с различни потребности, в т.ч. и в художествено-естетическата сфера;

- интензивно научно осигуряване на художественото образование и утвърждаване на принципа за образование чрез изкуство;

- разработване на дисертационни трудове и други научни изследвания в областта на методиката на обучение по изкуства в детската градина, училището и университета;

- университетска подготовка на педагози за всички степени и етапи на формалното и неформалното образование, работа в предучилищното, училищното и образованието за възрастни (детски, начални учители, учители-художници по изобразително изкуство и музика);

- подготовка на специалисти в областта на новите помагачи професии – социални педагози, работници, училищни психолози и педагогически съветници, специални педагози, ресурсни учители, терапевти, рехабилитатори и др., както и на педагози в областта на масовата и художествена комуникация, арт-терапевти в образованието и социалната сфера и др.

В резултат на тези тенденции се развива подготовка и квалификация на специалисти, при която принципът за образование и възпитание чрез изкуство е изведен на преден план:

1. Учители за различните етапи и степени на образование: предучилищна и начална училищна педагогика; учители за прогимназиалния и гимназиалния етап по учебните предмети в различни културно-образователни области; възпитатели в началния етап и др.

2. Учители по предметите от художествено-естетическия цикъл – литература, музика, изобразително изкуство, както и педагози в сферата на масовата и художествената комуникация, педагогически аниматори за свободното време и др.

3. Помагачи специалисти в образованието и социалната сфера: социални педагози и работници за различен тип социални и образователни институции; училищни психолози, педагогически съветници в училище; възпитатели в училища и домове за деца; аниматори в социо-културната сфера, спорта и туризма; психолози и терапевти, специални педагози и рехабилитатори за работа с деца и лица със специални потребности др.

4. Трансформацията на идеята за образование и възпитание чрез изкуство в терапия и профилактика чрез изкуство се развива и утвърждава от университетската педагогика в България в социалната, превантивната и специалната педагогика и психология.

Възпитанието чрез изкуството в широк смисъл е отдавна утвърден принцип в педагогиката. Той се прилага от най-ранна възраст в педагогическото взаимодействие на всички степени и етапи на образованието като се започне от детската градина и се стегне до университета и образованието за възрастни. Подготовката на специалисти за помагачите професии – социални педагози, работници и психолози, неотменно си основава на принципа за образование и възпитание чрез изкуство в рамките на който се появява и арт-терапията.

През последното десетилетие на XX век и първото на XXI изучаването на изкуството като средство за терапия и профилактика в социалната и педагогическата сфера, става актуално. Налице са първи курсове по арт-терапия за приложение на изкуството не само при възпитанието на децата в детската градина и в училище, но и в социалните домове и институции, в извънучилищните дейности и неформалното образование, в сферата на любимите занимания и като елемент на социо-културната анимация в свободното време.

В първите десетилетия на миналия век се изучават повече възможностите за приложение на принципа за възпитание чрез изкуство в училищното образование и обучението преди всичко в началните класове и в обучението по изкуства. Представителите на „дидактическото художество”(В. Примо, Ст. Чакъров, К. Свраков и др.) и на „художниците дидактици”(Г. Палашев, Н. Райнов, Б. Денев и др.) допринасят много за това. В университетската педагогика се представя развитието на европейското педагогическо реформаторство и тенденциите за развитие на естетичната педагогика(Герасков, М., 1908,1935).

Изкуството като социализиращ и възпитателен фактор се изучава най-активно в периода на 70-80 години след приемането на програмата и разгръщането на Движението на всенародно естетическо възпитание. Университетската педагогика, както и редица научни институти на БАН, имат особен принос в това отношение - философия, социология, психология, изкуствознание, музикознание, култура, етнография, български език и литература и др. В Института по култура към КК и БАН се разработват национални програми, стратегии, научни изследвания и проекти за естетическо възпитание на народа и приложение на изкуството във всички социални, професионални и възрастови сфери. Неговото въздействие е специален предмет на изучаване и приложение и във ВУ. Принципът за възпитание чрез изкуството се разглежда като основен в процеса на естетическото възпитание, изведен на преден план през 70-те и 80-те години на миналия век. В този период се защитават първите дисертации за научната степен „доктор на науките”, изучаващи изкуството и неговото възпитателно значение в областта на историята и теорията на педагогиката (Ж. Атанасов, 1972, Л. Димитров 1977), естетиката, социологията, културологията и изкуствознанието (Ж. И. Паси, 1972; Ц. Игнев, 1974; Ив. Славов, 1976; Ив. Стефанов, 1979; Ив. Джаджев, 1985, Кр. Горанов, Ат. Натев и др.).

През 80-те се защитават кандидатски трудове за възприемането на лириката и отношението към нея при учениците в юношеската възраст (Н. Бояджиева, 1981), театъра при малките ученици (Н. Александрова, 1981, Кл. Сапунджиева, 1984) и др. През 90-те години има приоритет върху предучилищната и началната и възраст (Н. С. Нунев, 1994; О. Занков, 1996; Л. Ангелова, 1996; Т. Попов, 1996; А. Куков, 1999; Д. Маркова, 1998, Б. Дамянов; Бл. Папазов, 1998; Пл. Легкоступ, 1996; М. Гърмидолова, 1998; И. Здравков; Н. Гюлчев и др.).

Постепенно в методиката на обучение по изобразително изкуство и в подготовката на учители художествената образност започва да се съотнася и с някои терапевтични аспекти на изкуството, без това да е ярко открито като самостоятелен принцип. Преподавателите в това професионално направление започват все повече да се интересуват от арт-терапия, да я проучват и предлагат за приложение в обучението, да представят резултати от опитна работа в различен тип публикации (НХА- П. Цанев, 2001; ПУ Д. Маркова, 2002; ВТУ- Пл. Легкоступ, 2006; ТрУ - А. Златева, 2008, ШУ- Бл. Папазов, 2010 и др.). Принципът за образование чрез изкуство намира отражение в учебното съдържание и методика на обучение по изобразително изкуство, в учебници за различните етапи на образованието по различни учебни предмети.

Интересът към изобразителното изкуство като средство за терапия подтиква изкуствоведите да се връщат и преосмислят научни изследвания от началото на ХХ век и да изучават съвременните тенденции на патологичната образност в изобразителното изкуство и връзката с детските рисунки (П. Цанев, 2002). Психолозите се занимават с диагностичните им възможности (Е. Алексиева, 2000; Ив. Башовски, 2000; Д. Маринова, 2000; Д. Маркова 2001, 2006), като проследяват и стадиите в развитието им (М. Мойнова, 1996 и др.).

В социално-педагогическата работа се популяризира приложението на арт-терапията като метод при работа с деца в образованието, в домове и социални институции, при възрастни с когнитивни нарушения (Ал. Иванова и Н. Бояджиева, 2001; В. Борисова, 2001; Т. Попов, 2004, 2008, 2009; П. Митева, 2005, 2015; Пл. Легкоступ 2006, 2010; М. Божилова, 2008; Н. Бояджиева и Ю. Максимова, 2008, 2009; М. Борисова 2007, 2009; Н. Бояджиева 2010, 2012, 2014, 2015 и др.). Преобладават се и се използват в практиката чуждестранни практически ръководства по арт-терапия (С. Бакълтър, 2010; С. Дарли, У. Хийт, 2013 и др.).

Разработват се дисертации за терапевтичните възможности на изкуството в образованието и социално-педагогическата сфера в СУ „Св. Кл. Охридски”-ФНПП: психотерапевтичните възможности на колективната изобразителна дейност в процеса на възпитанието в началната училищна възраст (С. Нунев, 1994); възможностите на арт-терапевтичния метод при деца от домове (А. Иванова, 2005); процесите на социализация и ресоциализация чрез самоизява и творчество при децата от ВУИ (В. Борисова, 2000); ефективността на арт-терапията при възрастни с когнитивни нарушения (Ю. Максимова, 2008); възпитателно-терапевтичните аспекти на музикалните дейности в свободното време на децата (М. Великова, 2017); арт-терапията във възпитателната работа при работа с деца със СОП (В. Градинарова, 2018); приложение на принципа за възпитание чрез изкуство в предучилищна възраст като средство за психопрофилактика и терапия (П. Чешмеджива, 2011). Обособява се научно-теоретически принципът за възпитанието и терапията чрез изкуството в

интегрален вид взаимосвързано в образованието, социално-педагогическата работа и помагачия процес (Бояджиева, Н., 2011, 2016).

В последния период в България се организират различен тип научни форуми, в които има тематични направления, семинари, майсторски класове и доклади по арт-терапия. Това са националните конгреси по психология, научно-практически конференции на професионални организации по арт-терапия и психотерапия, различен тип университетски форуми, в т.ч и ВУ по изкуства. Български автори участват в международни професионални организации, фестивали и форуми по арт-терапия. Съществуват няколко професионални организации по арт, музико и драма- терапи. През 2011 г. е създадена и регистрирана в България Източно-европейска арт-терапевтична асоциация, която обединява множество арт-терапевти от Централна и Източна Европа. В ежегодни конференции на асоциацията, се представят различни практики и арт-терапевтични школи. В УИ „Св. Кл. Охридски” Асоциацията отпечатва и първо международно монографично пособие по терапия чрез изкуство (Терапия изкуством, 2012).

Обобщения и изводи

Прегледът на научните разработки очертава най-общо направленията и контекстите на изучаване и приложение на принципа за възпитание и терапия чрез изкуство в България:

- *Медицински и клиничен контекст* в областите за психологическа помощ и подкрепа с хоспитализирани пациенти в психиатрична, онкологична, неврологична и т.н практики.
- *Корекционен контекст* за преодоляване на психически травми и неврози в специализираните центрове, към проекти за рехабилитация и индивидуално в арт терапевтични кабинетни сесии.
- *Социализиращ контекст* за приобщаване и подобряване на социалното функциониране на индивиди и групи в неравностойно положение, в социалните домове и услуги, центрове за рехабилитация, по проектни дейности на НПО, общински и държавни структури и др.
- *Педагогически контекст* за подпомагане възпитателната работа, приобщаването и специалната помощ на деца с образователни, емоционално- поведенчески, физически и умствени нарушения в системата на приобщаващото образование, централните за личностно развитие, занимални, летните лагери, кооперативи, ателиета, по проектни дейност и др.
- *Теоретичен контекст* за изследване в областта на теорията на възпитанието и образованието, психологията и психотерапията, педагогиката на изкуствата и естетиката и др; за проучване на професионалната позиция и етика на арт-терапевта, взаимоотношенията с клиента, пациента и т.н, стойността на артистичния продукт от художествената дейност .
- *Интегриран контекст*, при който изкуството се разглежда като средство за възпитание едновременно в повече от един контекст на арт-терапевтична активност, напр. социализиращ и педагогически, медицински и терапевтичен и др.

Принципът за възпитание чрез изкуството се интерпретира и прилага като терапия чрез изкуство като средство за духовно-личностно развитие на човека. Използват се възможностите на изкуството за профилактика, терапия и изразяване в работата с различни възрасти, семейства, индивиди и групи в риск и при деца със СОП при тяхната специална подкрепа.

Възпитание и терапия чрез изкуството се утвърждава като важно ново направление в научните изследвания в педагогическите, на обществените и хуманитарните науки и нов етап, който се развива в педагогиката през първото десетилетие на 21. век у нас. На университетско равнище се разработват отделни полета на педагогиката на изкуството и приложението на принципа за възпитание, образование и терапия чрез него, като се търсят доказателства за ефективността му. Чрез научния обмен, комуникация и мобилност, се търси приложение на този принцип във всички области на педагогическата теория и социалната практика. Все повече педагози, психолози, изкуствоведи, художници, методици се обръщат към арт-педагогиката и към арт-терапията в различни професионални направления, сред които педагогическите науки са на преден план..

Налице са и първи магистърски програми, в които арт-терапевтичният подход се изучава в различни професионални направления и области на висшето образование - хуманитарни, социални, педагогически науки и здравеопазване в университетите. Все повече се популяризират и прилагат чуждестранни подходи, насочени към възпитанието и терапията чрез изкуство. Налице е първият университетско учебно пособие по терапия чрез изкуство от международен екип специалисти на източно-европейската арт-терапевтична асоциация. Принципът на възпитание чрез изкуство се допълва от терапията чрез изкуство

Основните постижения от проучванията в педагогиката, психологията и в практиката на преподаването се публикуват в различни издания, докладват на научни конференции или са предмет на изследване в дисертационни и други научни трудове. Тези проблеми се разработват от педагози, психолози, изкуствоведи, художници и методици на базата на една по-цялостна научна парадигма, която се развива чрез формите на обмен и сътрудничество.

Възпитанието и терапията чрез изкуство се утвърждава и развива в академиите по изкуства(НХА, АМТИИ, МА, НАТФИЗ) във факултети и катедрите по изкуства и педагогика в университетите в научно-теоретичното и методическо осигуряване на образованието (СУ, ПУ, ВТУ, ШУ, ЮЗУ, ТрУ). Дисертации по арт-терапия се защитават в различни професионални направления и научни специалности - педагогика, социални науки, изкуствознание. Във ВУ се разработват теми, свързани с приложение на изкуствата не само в творческия, образователния и терапевтичния процес, но и в методиката на обучение по изкуство. Подходите към този тип проучвания са от различни позиции в зависимост от професионалната област и научна компетентност на авторите.

В социалната педагогика и практика на възпитание има варианти на проектна и квалификационна дейност, в която се предлагат различни модели на подготовка и подходи, основани на принципа на възпитание, образование и терапия чрез изкуство при работа с деца, юноши, семейства и рискови групи, които се нуждаят от подкрепа. Налице са и първите теоретико-приложни разработки за изкуството и арт-терапията във възпитанието, в образованието и обучението и като средство за профилактика в широката социална и педагогическа сфера – в диагностиката, консултирането и съветването.

References:

1. **Aleksieva, E.**(2000) *Risunkite v psihologiceskoto izsledvane na licnostta*, Sofia (Drawing in Psychological investigation of personality).
2. **Atanasov, J.**(1974), *Istoria na esteticeskoto vaspitanie*. Sofia: Nauka i iskustvo History of aesthetic education.
3. **Boiadjieva, N.** Art-Therapeutic Method in Social Counseling and the training in the helping Professions SEE Regional conference of Psychology, Sofia, 30.X. – 1.XI. 2009, SEE SEERCP, 2009.
4. **Boiadjieva, N.** (2010) *Art-terapiata v naucnite izsledvania I universitetskoto obrazovanie za pomagastite profesii, sp. Savremenna humanitaristika*, Burgas, vol.2 J. Contemporary humanitaristika, BSU, Burgas (The Art- therapy in scientific studies and university education for helping professions)
5. **Boiadjieva, N.,** Art-Therapy in the Scientific Researches And University Education in Bulgaria, In- 6. International Art-Therapy Congress, Bildiri ozetlery congress. 5-6 June 2015, Ataturk University, Erzurum, 60-61
6. **Boiadjieva, N. , J. Maximova.** Art-therapy work with mental disease patient Alzheimer , SEE Regional conference of Psychology, Sofia, 30.X. – 1.XI. 2009, SEE SEERCP, 2009
7. **Boiadjieva, N.**(2016) *Principat za vaspitanie I terapia chrez izkustvo v Balgaria* The principle for Education and therapy through Art in Bulgaria. Pedagogy. Bulgarian Journal of educational research and Practice, Vol.89, No8: 1020-135(in Bulgarian with an English abstract).
8. **Boiadjieva, N.**(2015) *Vaspitanie I terapia chrez izkustvo v universitetskata pedagogika I podgotovkata za pomagactite profesii v Balgaria* (Educating and Therapy through Art in the University Pedagogy and in the preparing for the helping professions in Bulgaria), In: Education, Development, Art, PU “P.Hilendarsky”, Plovdiv
9. **Boiadjieva, N.** (1994) *Vaspitanie chrez izkustvo.Parvite desetiletia na 20 v.* Universitetsko Izdatelstvo “Sv.Kl. Ohridsky” Sofia (Education through Art. First decades of 20th century).
10. **Boiadjieva, N., A. Ivanova**(2004) *Art Therapeutic Practices with Orphan Children in Bulgaria, The Educational Heritage and Dialogue in The European Pedagogical Space*, Blagoevgrad, 169-175
11. **Geraskov, M.** (1908) *Estetikata i deteto*. Plovdiv: Pec= Hr.G. Danov(The aesthetics and child).
12. **Geraskov, M.** (1935), *Osnovi na didaktikata*. Sofia: Universitetska biblioteka № 154. Sofia: Pridvorna pecatnica-Impprimerie de la cour.(Foundation of didactic)

13. **Ivanova, A., Boiadjieva N.**(2003) Art Therapeutic practices with Orphan Children in Bulgaria, 1st Art Therapy World Congress, 30 March- 02 April 2003, Budapest, p.87
14. **Read,H.**(1956) Education through Art. New York,1956
15. Therapia iskusstvom (2012) Sostaviteli i naucnaia redakchia VI.Nikitin, N. Boiadjieva, L. Lebedeva, I.Vachkov, SU “Sv.Kl. Ohridsky” Sofia (Therapy through Art)

Neli Boyadzhieva
Professor, PhD
Sofia University st. Kliment Ohridski
e-mail: nelybo2@abv.bg